

Totalitarizam: političko, sociološko i gospodarsko očitovanje

Josip JELENIĆ

Sažetak

Političko–društveno–gospodarski totalitarni sustavi označuju se takvima zbog društvene organizacije koja se temelji na obvezatnoj ideologiji države, na centralizaciji svih procesa odlučivanja i na utapanju građanskog društva unutar birokratskog aparata. Redovito se govori o tri »uspjela« modela totalitarnog društva: talijanski fašizam, njemački nacionalsocijalizam i sovjetski komunizam. Uz neznatne razlike svima je zajedničko: vraćanje prošlosti i tradiciji, ideologijski dogmatizam, podvrgavanje gospodarskog političkom, mistifikacija vodstva/vođe, podržavljenje društva i nasilje. Opasnost totalitarističkog mentaliteta i vlasti nije samo pitanje prošlosti. Naprotiv, ona je i danas nazočna i to unutar demokratskih društava. Potrebna je, stoga, trajna budnost i zauzetost svijju u poštivanju i promicanju vrijednosti osobe i društvenih institucija preko kojih se ista očituje, a sve u okviru općeg dobra pojedinca i cijele zajednice.

Uvod

Polazim od shvaćanja totalitarizma kao oblika »političkog upravljanja ili političkog vladanja u kojemu je vlast koncentrirana u rukama vođe/diktatora/partije, koji djeluje preko vjernih terorizirajući one koji se ne slažu s njegovom politikom«. ¹ Iz te odrednice nameću se kao glavni elementi za analizu: politika (ukoliko je shvatimo kao oblik vođenja društva!), vlast, ideologija i država. ²

Političke dimenzije oblikovanja totalitarizma

Manje ili više većina autora se slažu u nabranjanju glavnih i prepoznatljivih oznaka nekog totalitarnog sustava. Razlikuju se jedino u davanju prednosti jednoj ili drugoj oznaci.

1 Usp. Anthony Giddens, *Sociology*, Polity Press, Oxford 1992., str. 751.

2 Zanimljivo je u tom kontekstu i Barghoornovo tumačenje totalitarizma. On tvrdi da potonji ne označuje toliko »tip političkog sustava« koliko povijesnu situaciju u kojoj diktator ujedinjuje i pokreće društvo zahvaćeno krizom koja prijete raspadom... (Usp. A. Giddens, *nav. dj.*, str. 334.)

Prema mišljenju Carla Friedricha prepoznatljiviji elementi totalitarističkog sustava su: jedna ideologija, jedina partija s jednim čovjekom na čelu — vođom, policija koja je u službi jedine partije, monopol potonje na sredstvima javnog priopćavanja i nad vojskom i centralizirano gospodarstvo.

Političko tumačenje totalitarizma oslanja se na učenje J. J. Rousseaua da je čovjek prvi razlog svoje nesreće.

U mitu o »dobrom divljaku«, čovjek potpuno ili totalno dostaje samo sebi, on je »posve savršen i autonoman«.³ To znači da je svaka vlast čovjeka nad čovjekom zla, osobito politička, jer čovjek ima prirodno pravo na sve ono što mu njegove sile dopuštaju svojatati. Svaka je vlast plod prisile ili nasilja, ili, u boljem slučaju, nužno zlo.

Kamo vodi takvo razmišljanje nije teško naslutiti: postoji mala ili kakva razlika između »dobrog divljaka« i »totalitarnog individua«, a činjenica da jedan čovjek ima vlast nad drugim je u sebi zla. S tog stajališta vrlo je lako protumačiti sve tiranije, osobito one totalitarne.⁴ Vođa ništi svaku vrstu otpora, hoće kontrolirati misli i djelovanje svih, hoće totalnu vlast. Tome treba nadodati i sredstva kontrole, tj. sredstva javnog priopćavanja (osim tajne policije). Tako bi totalitarizam, zapravo, bio despotizam plus elektronika/ili sredstva moderne tehnike, ili, kako kaže Carl Friedrich: »totalitarna diktatura je povijesna novost. Ono što čini specifičnu razliku ili novost (između despotizma i totalitarizma) su organizacije i metode razvijene i upotrijebljene uz pomoć instrumenata moderne tehnike.«⁵

Totalitaristički režimi — talijanski fašizam, njemački nacionalsocijalizam, komunizam — nastoje ukloniti sve klasne i skupinske razlike s jednim jedinim ciljem — veličanja nacije, nad-čovjeka ili sretne budućnosti. Jednom riječju, teže prema totalitarnom organiziranju države. Praktično to znači da vlast mora kontrolirati svaki čin i interes svakog pojedinca ili skupine. Ona je neograničena u primjeni vlasti. Svaki interes i vrijednost postaju dio nacionalnog interesa, koji, dakako, kontrolira vlast. Logično je stoga da bez dopuštenja potonje ne mogu postojati bilo kakva politička tijela — političke stranke, radnička i industrijska udruženja ili trgovačka udruženja — ili tvornice, rad, itd. Odgoj postaje sredstvo vlasti, a odmor i zabava postaju sredstvo i promicatelji promidžbe i podvrgavanja kontroli. Nema »privatnoga«, niti organizacije koja ne bi bila pod političkom kontrolom. Pripadnost rasi, naciji ili kolektivu »potpuno/totalno upija poje-

3 Usp. J. J. Rousseau, *Discorso sull'origine ed i fondamenti dell'ineugianza tra gli uomini*, Edizioni Paoline, Milano 1976., str. 19., 27.

4 Pretpostavimo da nekolicina ljudi prigrabi svu političku vlast nasiljem i lukavstvom. Za njezino očuvanje moraju uvesti nasilje. Riječ je o začaranom krugu vlasti: što više vlada strah, više ga je potrebno nijekati, što više vlasti ima vođa, to je više svjestan koliko je omražen i zato se mora učiniti još omraženijim(...). (Usp. C. Polin, *Il totalitarismo*, Armando Editore, Roma 1984., str. 27.).

5 Usp. Carl Friedrich, *Totalitarian dictatorship and autocracy*, NY 1966., str. 18., 59.

dinčevu osobnost, sposobnosti i intimnost«. ⁶ Tako iz rečenoga proizilazi da je načelo političkog organiziranja totalitarnog sustava diktatura.

Dalje u procesu svog oblikovanja totalitarizam uklanja i ruši svaki oblik podijeljenosti ili federalizma, mjesnu samoupravu, liberalne političke institucije parlamenta i neovisnog sudstva, a pravo glasa i biranja pretvara u kontrolirani plebiscit. To se može jasno uočiti na primjerima fašističke Italije, nacionalsocijalističke Njemačke i komunističkog Sovjetskog Saveza gdje je politička administracija sveprisutna i monolitna: cjelokupna društvena organizacija svodi se na sâm sustav i sva njezina energija upravlja se prema »uzvišenom cilju«.

Radi se dakle o smišljenoj i čvrsto organiziranoj piramidi vlasti gdje je neodgovorni apsolutizam nespojiv s totalitarnim vladanjem ili upravljanjem.

Zbog toga, primjerice, u totalitarizmu nacionalsocijalističkog tipa nikada nije ostvarena razumna podjela funkcija u vladi. ⁷ Naprotiv, s ubacivanjem partijskog osoblja u dijelove vlade i administracije nastoji se sve ispremiješati i stvoriti »novo«. ⁸ Pojedinač postaje predmetom igre vlasti bez ikakve zaštite. Tako npr. netko može biti progonjen i uništen ako rekne ili napiše nešto po čemu brka svoj s nacionalnim interesom, ili što bi moglo uzrokovati slabljenje jedinstva nacije, itd. Dakle praktično značenje totalitarizma sastoji se u tome da je svaka osoba čiji su čini imali političko značenje bila bez političke zaštite ako je vlast htjela upotrijebiti svoju moć.

Credo totalitarnih sustava: ideologija

Ideologija se ovdje pojavljuje u svom izvornom značenju, ono što ona uistinu i jest: logika ideja, skup političkog učenja kojemu svi moraju pristupiti. ⁹ To je učenje koje si prisvaja poznavanje tajne cijelog povijesnog procesa: tajne prošlosti, zamršene sadašnjosti i nesigurne budućnosti. ¹⁰

Totalitarna ideologija — a preko nje i država i partija ili vođa — hrani se mitovima. ¹¹ Radi se zapravo o raznim antidemokratskim ideologijama

6 Usp. G. H. Sabine, T. L. Thorson, *A History of Political Theory*, Forth Edition, Dryden Press, Hinsdale, Illinois 1973., str. 863.

7 Razumna raspodjela funkcija u odjelima vlade ili organizacije vodila bi u »nejedinstvo« cjeline, s isticanjem pojedinaca ulogom i prestižem.

8 Partija nije niti politički niti sudski kontrolirana, jer sudstvo gubi svoju neovisnost, a zakoni se namjerno prave neodređenima tako da svaka odluka postaje subjektivna.

9 Usp. Carl Friedrich, *Totalitarianism in Perspective: Three Views*, Pall Mall Press, London 1969., str. 129.

10 Usp. H. Arendt, *Totalitarianism*, Part Three of *The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, N. Y. 1976., str. 158–159.

11 Izraz koji će G. Sorel često rabiti u svojim djelima o fašizmu, termin koji je upravo on sâm skovao (vidi Georg Sorel, *Réflexions sur la violence*, Paris 1908.). Osim Sorella, tu su Charles Maurras, V. I. Lenjin, Karl Schmitt i Giovanni Gentile i drugi.

koje služe različitim oblicima autoritarnih režima. Zajedničko je svima mitovima odsutnost »jednakosti svih građana«. Evo nekih temeljnih odrednica ili »mitova« totalitarnih ideologija i sustava:

a) Prvi zahtjev ili mit *vraćanja tradiciji i izvorima*.¹² Ovdje se radi o pretjeranom vrednovanju ili veličanju kategorije »tradicije« (u obliku monarhije!) i zahtjevu za vraćanjem u feudalni oblik društva. Glavni promicatelj takve ideje je Charles Maurras: zalaže se za obnovu monarhije koja mora biti tradicionalna, decentralizirana, naslijeđena i nadasve antiparlamentarna. Potonje je nužno da bi se ponovno stekao osjećaj za autoritet.¹³ Maurras se dakle bori protiv parlamentarizma a zalaže se za »vodu« kao utjelovljenje svega za čim društvo i mase teže. Povratak tradiciji Ancien régime je povratak autoritetu i životu društva.

b) Drugi zahtjev ili mit koji se naslanja na prvi je onaj za postojanjem »partije – vode«¹⁴ (ili jedne skupine...), temeljen na pravu prosvijetljene manjine da vlada i vodi procese revolucionarnih promjena, iznad svake granice i kontrole, snagom neke vrste ovlasti, dane odozgo i zauvijek. Nije potrebno posebno isticati antidemokratski značaj takvog poimanja. To je temeljni motiv lenjinizma u oblikovanju vlastite sadašnjosti i budućnosti, a koji se može oblikovati kao antidemokracija i nasilje. Evo kako Lenjin opravdava takvo djelovanje partije–vode: »Demokracija je država koja priznaje podlaganje manjine većini, tj. organizacija sustavnog nasilja jedne klase nad drugom, jednog dijela pučanstva nad drugim. Komunisti žele provesti socijalni poredak u kojem se neće provoditi načelo podlaganja manjine većini, ukoliko će i sam pojam 'podlaganja' nestati. No, u očekivanju ovog konačnog dijela revolucije, što je 'odumiranje države', diktatura proletarijata je nužna; ona uključuje uporabu sile u odnosu na manjinu koja se ne slaže...« (istaknuo autor).¹⁵

12 U tekstu ću slijediti razmišljanja Giorgia Campanni, »Etica e democrazia di fronte alla sfida dei totalitarismi« u *Aggiornamenti sociali* 1/1995., str. 38.

13 Demokracija je, prema Maurrasu, »strukturalno anonimna i fragmentarna jer nedostaje osoba na koju se može pozvati i koja bi jamčila jedinstvo, koja bi omogućila prijelaz iz 'vlasti stvari' u 'vlast ljudi'.« U svezi s tim Maurras ističe: »U toj prospektivi kategorija 'tradicije' se pojavljuje kao temeljna i poprima i 'nazadan' i 'napredan' značaj: nazadan jer (...) odbacuje industrijsko društvo a priklanja se rubnom, malom, seoskom; napredan jer djeluje glede reforme države, ukoliko ponovno prikuplja šaroliko bogatstvo kulture i mjesnih posebnosti a protiv parlamentarnog centralizma. No, to ponovno prikupljanje može se ostvariti samo preko jačanja središnjeg autoritarizma...« (Usp. Charles Maurras, *L'Eugénie sur la Monarchie*, Paris 1909., str. 169).

14 Franz Neumann govori o istom problemu pod nazivom »načelo vode«: preko kojega se osnovica usmjeruje prema vrhu, tj. nameće se vodstvo vrha i odgovornost prema vrhu. (Usp. Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb 1992., str. 208)

15 Usp. V. I. Lenin, *Stato e rivoluzione*, ed. it. a cura di, V. Gerratana Editori Riuniti, Roma 1966., str. 155., 175.

Tako demokracija Lenjinu služi samo kao puka fraza ili instrument u rukama partije — vođe!

Postojanje, dakle, monopolističke državne partije jedan je od bitnih zahtjeva oblikovanja totalitarnog sustava što potvrđuju svi dosad viđeni oblici istoga. Takva monopolistička partija zapravo je najvažnije sredstvo kontrole državnog aparata i društva, te obavlja zadaću 'betoniranja' autoritarnih elemenata društva u jednu jedinstvenu cjelinu.

Pitanje *vođe* u totalitarnim sustavima vrlo je zanimljivo i sa sociološkog vidika. Naime njegova nazočnost veže uza se i sve društvene čimbenike u jedinstvenu cjelinu. Ne radi se jednostavno o diktatoru. Dok kod većine autora postoji jednoglasnost oko potrebe njegova postojanja u totalitarnom sustavu¹⁶ (Schapiro, Inkels, Belohradsky, Neuman), Arendt uvodi i tumači razliku ili bolje oznake vođe: u totalitarizmu: on je *funkcionar* pučanstva koje vodi, nepogrešiv je, neograničen u vlasti, njegova volja je vrhovni zakon...¹⁷ Uz vođu je, dakako, vezana i totalitarna vlast čije ostvarivanje ovisi o posebnoj tehnici: apsolutna poslušnost vođi, instrumentalizacija i služinačko ujednačivanje svih udruženja, birokratizacija, atomizacija i odvajanje među pojedincima, propaganda i nasilje.¹⁸

S obzirom na *partiju* vođu u komunističkom totalitarizmu treba istaknuti slijedeće: ona je totalitarna u smislu da zadovoljava *sve* potrebe članova (koje su prije tražili u različitim organizacijama) odvajajući ih tako od drugih organizacija; i da ili uništi sve druge organizacije ili da ih inkorporira u sustav u kojem je partija jedini uređivač.¹⁹

c) Na istu liniju dvaju prethodnih zahtjeva nadovezuje se i mit o *očišćujućem nasilju* (violenza purificatrice, purifying violence, violence purificateur). Radi se, dakle, o uporabi nepredvidivog nasilja kao stalne prijetnje. Zagovornik uporabe »pročišćujućeg nasilja« bio je osobito Sorel. On je protivnik svakog oblika parlamentarizma i zato odlučno odbacuje uključivanje masa u demokratske institucije. »Izborna demokracija«, kaže Sorel, »sličí burzovnom svijetu; u jednom i drugom slučaju treba iskoristiti naivnost masa, kupiti potporu tiska, pomoći se srećom (...) Nema velike razlike između novčara i političara« (...).²⁰ S obzirom na »socijalno

16 Vidi L. Shapiro, »Il concetto di totalitarismo« u: *Est* br. 1–2, 1974., str. 133–168.; A. Inrels, »The totalitarian mystique — Some impressions of the dynamics of totalitarian society«, u: C. J. Friedrich, *Totalitarianism*, Cambridge 1954., str. 87–108.; F. Neuman, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb 1992., str. 208–215.; M. Duverger, *De la dictature*, Julliard, Paris 1961., str. 89–97.; V. Belohradsky, »Modello strutturale del totalitarismo« u: *L'Est*, 1972., str. 107–139.

17 H. Arendt, *nav. dj.*, str. 99–116.

18 Usp. F. Neumann, *nav. dj.*, str.

19 Usp. A. Gramsci, *Quaderni del carcere*, Einaudi, Torino 1975., str. 800.

20 Usp. George Sorel, *Considerazioni sulla violenza*, nuova ed., a cura di, E. Santarelli, Laterza, Bari 1974., str. 296.

zakonodavstvo, političko predstavljanje, parlamentarizam radi se o riječima bez smisla ili, još gore, o načinima zavodenja masa u zabludu...«²¹

»Zato ne ostaje drugo nego nasilje: 'proletersko nasilje', sigurno a ne buržoasko(...) koje se treba ostvariti 'bez mržnje i osvete', ali koje ipak isključuje svako institucionalno posredovanje. Socijalizam je dužnik nasilja kao najviše vrijednosti, preko koje se ostvaruje spasenje svijeta.«²²

Očito je dakle da u kontekstu Sorelova veličanja *pročišćujućeg* nasilja nema mjesta demokraciji i njezinim institucijama. Ovdje je pojam nasilja prožet nerazumnim osjećajima i zato uključuje prekid sa svakom posredničkom akcijom. »Politika tako postaje područje potvrđivanja ili verificiranja niza poticaja i protupoticaja a postat će pobjednici oni koji budu imali silu uza se.«²³

Upravo talijanski fašistički režim, njemački nacionalsocijalizam i sovjetski komunizam povijesno su pokazali i dokazali sorelijanski antidemokratizam. Radi cjelovitije slike o prirodi totalitarizma, koji je ubrojen u najrepresivnije političke sustave, ipak treba paziti da ga se ne poistovjeti s nasiljem ili vladavinom nasilja. »Iako isti«, piše F. Neuman, »ne mogu ostati bez nasilja, jednako tako ne bi mogli duže vrijeme ostati na vlasti bez određenog poistovjećivanja potlačenog puka s vođama.«²⁴ Ustvari, uporaba nasilja shvaćena je unutar totalitarnog svijeta kao »instrument spaseanja, tehnika za čišćenje postojećega i za donošenje novog života«. To je sasvim u skladu s učenjem Marxa i Engelsa koji, upotrebljavajući hegelijansku tradiciju za ozakonjenje revolucionarnog terorizma pa i genocida, ističu da se »u povijesti ništa ne može postići bez nasilja i željezne okrutnosti.«²⁵

d) Imajući na umu osobito njemački nacionalsocijalizam, sâm od sebe nameće se mit o *etičkoj državi* koji je nadahnjivao fašističku ideologiju. Glavni teoretičar je Giovanni Gentile koji 1925. godine piše: »Sloboda, da, kažemo i mi danas, ali u državi (...) Legitimna volja građana je ona koja se podudara s voljom države (...) Država je 'etička bit', apsolutna moralna vrijednost, s osobom u funkciji, od koje sve druge imaju vrijednost (...) Ne samo da se osoba mora pokloniti državi, već u nju, na neki način, biva usisana: u tom smislu država je i sama osobnost pojedinca...«²⁶

Riječ je o prijelazu od države zakona u policijsku državu; ova raspolaže po vlastitom uvjerenju životom, slobodom i vlasništvom pojedinaca. Očito je, dakle, posrijedi poistovjećivanje države s građanskim društvom, jer ga

21 *Isto*, str. 191.

22 *Isto*, str. 330.

23 Usp. G. Campanni, »Ética e democrazia di fronte alla sfida dei totalitarismi«, u: *Aggiornamenti sociali*, 1/1985., str. 39.

24 Usp. Franz Neumann, *nav. dj.*, str. 208.

25 Usp. C. Polin, *nav. dj.*, str. 15.

26 Usp. Giovanni Gentile, *Che cosa è il fascismo — Discorsi e polemiche*, Vallecchi, Firenze 1925., str. 26., 30., 34–36.

nema izvan države određene kao »etička bit«. Samo unutar te i takve države imaju smisao sloboda pojedinca, »jer je sloboda izvan zakona čista apstrakcija«. ²⁷ Drugim riječima, država je »nijekanje slobode« pojedina- ca. Država je »vrhovna savjest nacije«. Dakako, da takvo poimanje države, isključuje dijalektiku razmjene među socijalnim skupinama, sučeljavanje različitih ideologija i interesa, a osobito kategoriju osobe kao stvarnost radikalno drugu od države. Upravo u svezi odnosa između države i pojedinca treba istaknuti da fašistički totalitarni režimi i lijevi i desni, »ni- jeću postojanje bilo kakvog prirodnog prava pojedinca«, a susljedno tome i »samih temelja svakog organskog zakona koji regulira vlast(...) Čovje- čanstvo nema vrijednost za sebe (...) pojedinac nije drugo doli paradigma sile, apstraktna sposobnost poslušnosti.« ²⁸

e) Ovdje treba još nadodati i ono što Carl Schmitt naziva *decisionismo*: riječ je o shvaćanju politike kao zatočeniku odlučivanja. ²⁹ Bit političkoga sastoji se u odnosu između »prijatelja« i »neprijatelja«, tj. temelji se na sukobu koji rješava i o kojemu odlučuje država. U tom slučaju unutar države nema mjesta dijalektici i pluralizmu. Potonji je napadaj na državu i na politiku. Što je veći sukob to je više ostvarena država i obratno. Dija- lektika »prijatelj« — »neprijatelj« ne dopušta pluralizam (koji uključuje slobodu pojedincu i društvenim tijelima) jer se on pojavljuje kao režim koji ne odlučuje i zato biva izbačen iz političkog života. Riječ je, dakle, o poimanju koje državu smatra kao sveodlučujućeg čimbenika u društvu.

Svi maloprije navedeni »mitovi« ili imperativi pokazuju da je ideologija zastupana od Sorela, Gentile, Schmitta, Maurrasa i Lenjina i drugih, a provedena i oživotvorena u totalitarnim režimima — talijanski fašizam, njemački nacionalsocijalizam i komunizam — protivna ili suprotna liberalnoj i parlamentarnoj demokraciji.

Pa, iako su isti režimi, povijesno gledano, prošlost niti sadašnjost nije otporna na ideje i napasti totalitarnog poimanja u oblikovanju društvene, političke i gospodarske stvarnosti. Tako, primjerice, dok su nam danas usta puna demokracije, pluralizma, prava, slobode, ipak se ne mogu prikriti težnje i briga, osobito atomiziranog liberalnog industrijskog društva, prema homogeniziranju i uniformiranju, gdje ima mjesta samo za *jednu* ideologiju, *jednu* stranku, samo *moju* naciju. Razgovori između političkih i gospodarskih partnera te socijalnih skupina zamjenjuju se odlukama zakona ponude i potražnje, zakona jačega. Danas je u modi djelotvorno sudjelovanje svih u političkom životu, »izravna demokracija«, bilo u obliku povratka »organskom društvu« ukorijenjenom u prošlost, bilo kao put

27 Usp. Giovanni Gentile, *I fondamenti della filosofia del di...*, Firenze 1955., str. 108., 111., 120.

28 Usp. G. Campanini, »Etica e democrazia di fronte alla sfida dei totalitarismi«, u: *Aggiornamenti sociali*, 1/1985., str. 46. (Od sada AAS).

29 Carl Schmitt, *Le categorie del politico*, Il Mulino, Bologna 1972., str. 36., 108., 156.

kojim će se ostvariti novo društvo. »No, koliko na reakcionarnom obzoru povratka prošlosti, toliko na onom naprednom, nove izgradnje, nema mjesta za istinsku političku demokraciju...«³⁰

Ideokratski značaj totalitarnih režima

Ovdje, prije svega, želim iznijeti mišljenja nekih autora o ideokratskom značaju totalitarizma, tj. o *ideji* — kao utopiji koja je temeljni element na kojem se grade ovi režimi. Hermann Rauschning smatra da je dolazak nacizma na vlast u Njemačkoj plod ili posljedica ujedinjenja dvaju antiliberalizama socijalnih kategorija (konzervativne i antiliberalne elite). Njima nacizam nudi *nauk*, *ideju* i razlog opstanka/djelovanja a masama ponovnu pobjedu i samoopravdanje. To se očituje u rušenju staroga, ali ne i u stvaranju novoga. Tako nacionalsocijalizam ne pravi politiku na temelju znanosti, nego se služi ideologijom da bi vodio politiku.³¹

Prema mišljenju Hannah Arendta, totalitarizam je »izvorni oblik despotizma« (bez povezanosti s onim u prošlosti): to je masa sebičnih pojedinaca s nametnutom poslušnošću,³² ili »organizacija« i ostvarenje ideološkog fanatizma koji svojim pristašama oduzima smisao za stvarnost. Radi se o jednoj vrsti sustava »kolektivnog delirija« koji kulminira u rušecem ludilu.

Za J. L. Talmona totalitarizam je jedna vrsta »demokratske« ideologije. Čovjek, koji je u početku bio dobar (možda kao »dobri divljak« kod J. J. Rousseaua), usvajajući institucije, vjerovanja i običaje postaje zao, i zato treba dokinuti zakone i institucije. Da bi to mogla, država mora upotrijebiti nasilje. Načelo totalitarizma je »demokratski mesijanizam«, tj. navještaj sretne budućnosti; sretne, jer je demokratska, a mesijanske, jer je nestrpljiv i silom i odmah želi je polučiti.

Jednom riječju totalitarizam je *ideokracija*, tj. utopijska misao koja raspolaže (i upotrebljuje) s monopolom nasilja.³³ Potonje je čvrsto vezano s vlašću (i moći) kao sastavnim dijelom totalitarnog vladanja. U svezi s tim pak Raymond Aron govori o totalitarizmu na temelju *lošeg ili škodljivog*

30 Usp. AAS 1/1985., nav. dj., str. 43.

31 Usp. Hermann Rauschning, *La rivoluzione del nihilismo*, Parigi 1940., str. 20.

32 »Vjerodostojna« masa se poznaje po dvije oznake: 1) njezino jedinstvo nije postignuto sviješću o zajedničkom interesu, jer manjka okvir značajan za društvene klase a niti težnja za određenim i pristupačnim ciljevima; pojam »mase« je prikladan samo onda kada se radi o pučanstvu koje, bilo zbog broja bilo zbog ravnodušnosti pojedinca, ne može biti uključeno u nijednu organizaciju utemeljenu na zajedničkim interesima, u nijednu političku partiju, u nijednu profesionalnu ili sindikalnu organizaciju; 2) činjenica da, s monotonom jednoobraznošću, sudbina mase je sudbina pojedinca koji se smatraju promašenima a svijet smatraju gnijezdom zloće. No, niti takav osjećaj ne veže pojedince u zajedničko, jer se ne temelji na političkom, socijalnom ili gospodarskom zajedničkom interesu. (Usp. H. Arendt, nav. dj., str. 4–6.)

33 Usp. J. L. Talmon, *Les origines de la démocratie totalitaire*, Paris 1966., str. 29., 31., 40.

utjecaj vlasti koja se ostvaruje u ideologijskoj vjeri,³⁴ Julien Freund smatra da je konstitutivni element totalitarizma *volja za moći* (i vlašću), i to volja za moći jednog dijela kolektiva koji predstavlja cjelinu.³⁵ U tom kontekstu totalitarna misao je neprijateljska i prema državi: nije više ova koja posjeduje suverenu političku vlast, nego privatna volja partije ili vođe.

Za Alain Glucksmanna jedino je sovjetski komunizam totalitarizam u isključivom smislu. Naime sovjetska vlast udara na najviše postojeće ideale: bitno ostaje vlast, »gola vlast, totalitarizam u čistom stanju koji se očituje kroz gulag a iza kojega se krije sovjetsko društvo«. Naime, autor ova-ko razmišlja: Ako je komunizam stvorio *gulag*, to je zato što je marksizam postao sudionikom tiranije, jer je prihvatio da postane službeno učenje države, postajući državna religija, postao je sredstvo državne vlasti ovjekovječujući je tako kao glavnog zaštitnika tiranije među ljudima. Marksizam je postao promicatelj dosad nepoznate tiranije.³⁶

Na osnovi izloženoga nameće se zaključak da je za sve oblike tiranije — kao i za njihov vanjski oblik što je moderni totalitarizam — odgovorna *politička vlast* ili postojanje političke dimenzije *ljudskog društva*. Neograničena uporaba vlasti osmišljena ideokracijom čini srž totalitarizma.

Totalitarni režimi u stvarnoj primjeni

Koji su to do sada poznati režimi označeni kao totalitarni?

Salazarov režim u Portugalu: ima samo neke od nabrojanih odrednica totalitarizma. Čini se da je više zbog neznanja ili političke polemike označen totalitarizmom.³⁷

Frankov režim u Španjolskoj: još ga je teže klasificirati kao totalitarizam zbog činjenice da su ideje kojima se režim nadahnjuje neodvojive od osobnosti njihovog promicatelja. Režim je autoritaran (više zbog povijesnih, a ne ideologijskih razloga). Njegova naklonost prema stranim fašističkim režimima temelji se više na antikomunizmu.³⁸

Peronizam u Argentini: radi se više o osobnoj diktaturi potpomognutoj političkim kombinacijama.³⁹

34 Usp. Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Paris 1965., str. 32.

35 Usp. Julien Freund, *L'essence du politique*, Paris 1965., str. 112.

36 Usp. Alan Glucksmann, *La cuisinier et le manguer d'hommes*, Paris 1975., str. 16., 17.

37 Usp. C. Polin, *nav. dj.*, str. 43–47.

38 *Isto*, str. 47–49.

39 *Isto*, str. 50–51.

Talijanski fašizam

Talijanski fašizam kao totalitaran očituje se u tri oznake:

1) Tiranija jedne partije (ali više vezana uz osobu)

Talijanski fašizam stvara jednopartijski režim, jer želi biti protivan pluralističkim režimima (ukoliko se pod tim imenom razumijeva pluralnost mišljenja i njihovo organizirano očitovanje u višestrukim i natjecateljskim tijelima). Mussolini se bori protiv opasnosti federalizacije Italije koja može uzrokovati razbijanje nacije. Partija postaje »živčani sustav« — kapilar-na organizacija sustava. Po tome je talijanski fašistički režim autoritaran, autokratski i diktatorski.

2) Podržavljenje gospodarstva

Fašistički režim je intervencionistički na gospodarskom i socijalnom području: jer želi biti antiliberalan, ali i antisocijalistički. Zbog potonjega državna kontrola gospodarstva provodi se preko korporativnog učenja (dakle, radi se o državnom korporativizmu).⁴⁰

3) Policijska i ideološka tiranija

Iako nasilje i terorizam ne manjkaju, treba istaknuti da oni nikada nisu poprimili oblik »sustavnog uništenja protivnika« (što je jedna od bitnih dimenzija vjerodostojnog totalitarnog sustava). Radi se o polovičnim mjerama nasilja. Dalje, nikada se nije oblikovao pravi i potpuni ideologijski sustav (Mussolini će se diviti Sorelu, Nietcheu, D'Annunziou, Garibaldiu, Schopenhaueru, Machiavelliu, a u početku i Marxu).

Mussolinijevi ideali, vrijednosti, mitovi koje slijedi su: carski slavni imperijalni Rim, jedna ujedinjena nacija, snažna država, osjećaj individualne odgovornosti, dužnosti, i dr. (dakle ne idealni grad, revolucionarnu utopiju) i zato i nije imao neku čvrstu ideologiju.⁴¹

Nacizam u Njemačkoj

1) Podržavljenje gospodarstva

Tu treba razlikovati dvije stvari: jedno je podvrgnuti gospodarsku djelatnost kontroli države, a sasvim je drugo gospodarsko podvrgnuti političkom. U potonjemu ne vodi se toliko o kontroli koliko o izvođenju gospodarske revolucije: (...stavljanje gospodarstva u službu političkih ciljeva. To je izravna posljedica dogme nacističkog režima: autokracije poli-

40 Godine 1933. Mussolini će izjaviti da korporativizam od njega uveden »nadalazi bilo socijalizam bilo liberalizam: stvara novu sintezu«. Zašto novu sintezu? Jer iz socijalizma odbacuje materijalizam koji, dok dijeli ljude i oduzima im osjećaj odgovornosti, nastavlja tvrditi da slijedi ciljeve socijalne pravde; jer iz liberalizma preuzimlje proizvodni dinamizam organizirajući ga. (Korporativna država smatra privatnu inicijativu u okviru proizvodnje kao najdjelotvornije i najkorisnije sredstvo interesa nacije (usp. isto, str. 55).

41 Usp. C. Polin, *nav. dj.*, str. 57–58.

tičkog vođe. (Bilo je nezamislivo da bi gospodarsko područje izmahnulo njegovom vladanju.)⁴²

Ipak valja istaknuti slijedeće: nacistička načela su blago upotrebljavana u gospodarstvu (nacizam omalovažava gospodarstvo i u prvi plan stavlja političke tj. negospodarske vrijednosti); dalje u načelu stvari su još složenije: socijalno gledano nacizam je, barem djelomično, pokret i radnika i seljaka te malih veleposjednika, dakle od većine socijalnih slojeva (koji će mu dati vojnike) a ne pretežito od elite.⁴³

2) *Tiranija jedne partije*

Nacistička partija nikada nije uspjela svesti na svoju robu sve svoje suparnike, posebice vojsku. Bolje je reći bio je Hitler koji je vladao, tj. njegova klika, a ne partija. On je vrlo vješto zaobilazio institucije. Kako? Poticanjem prekomjernog umnažanja vladinih tijela (institucija) što je uzrokovalo potpun nered u kojem se osigurala samovolja i sud vođe.⁴⁴

Dakle, nacizam se nije toliko sastojao u diktaturi jedne partije koliko u trajnom/neprestanom pokretanju svih bez određenog cilja, jer je to potpuno relativno u odnosu prema Führerovoj volji. Na pitanje, je li nacizam bio diktatorski režim kao Mussolinijev, odgovor je: Ne! Hitler ne »vlada«, već je u središtu, a oko njega se vrte mase i vibriraju prema njegovoj riječi.⁴⁵

U svezi *ideološke tiranije* treba istaknuti da se radi o stanju »anemije« u društvu i oslobođenih ambicija iste koja je davala snagu nacionalsocijalizmu.

3) *Policijski teror*

Praksa potvrđuje da je nacistički režim režim terora i nasilja. Zato je bilo potrebno stvoriti apsolutnog i trajnog neprijatelja čije je uništenje nužno. Neprijatelj je nevidljiv, moćan i sveprisutan, pa i borba mora biti prikladna, primjerena.

Nacizam je, dakle, izmislio kategoriju »objektivnog neprijatelja«, bitnu za totalitarno vladanje i uvjet legalizacije nasilja. Logična posljedica borbe protiv sveprisutnog neprijatelja je uključivanje same mase u uspostavljanje terora.⁴⁶

42 Usp. D. Fisichella, *Analisi del totalitarismo*, Messina–Firenza, 1976., str. 137–139.

43 C. Polin, *nav. dj.*, str. 61–64.

44 Usp. D. Fisichella, *nav. dj.*, str. 106.

45 »Pod njemačkom teatralnošću, uz volju za militarizacijom građanskoga, uz patriotsko uzdizanje, uz volju za rad i zajedničko, krila se namjera uklanjanja razlike između upravljanih i upravitelja(...) preko djelotvornog uzajamnog sjedinjenja: 'Nisam drugo', govorio je Hitler, 'nego funkcionar masâ« (usp. Polin, *nav. dj.*, str. 65.).

46 *Isto*, str. 67.

Komunizam

1) *Tiranija jedne partije*

KP je pohlepna i izrabljivačka oligarhija: nova klasa (mnogi su lopovi). Postoji veliko sudioništvo svih uz partiju.⁴⁷ S tog stajališta sovjetski režim je posvuda i čije središte nije na jednom mjestu.

2) *Posvemašnja kontrola gospodarstva*

Na prvi pogled sovjetski komunizam čini se jedinstveni (cementirani) dirigirani gospodarski sustav (to proizilazi iz Marxove teze: sredstva za proizvodnju radnicima). Ipak se čini da je za pojedinca lakše i komotnije u tom sustavu nego u sustavu slobodne konkurencije. U komunističkom gospodarstvu ni od koga se ne traži kompetencija u poslu i radu. Od ljudi se zahtijeva količina, a ne kakvoća rada (jer ako se uvodi potonje, to uvodi razlike, natjecanje, a to je kapitalistički sustav). Nemarnost je opća, a preko nje se svi uče neodgovornosti i lijenosti.⁴⁸ Prema tome prava funkcija planiranja (centraliziranog) nije kontrola, nego svojevoljno gušenje gospodarskih djelatnosti.

3) *Ideologijska tiranija*

Ovdje ima zanimljivih i na prvi pogled suprotstavljenih pojava. Prije svega, ma koliko službena ideologija bila glasna, kruta i uniformirana, nitko u nju ne vjeruje. Solženjicin tvrdi da je ideologija u Sovjetskom Savezu mrtva; ona smeta cjelokupnom životu društva: mozgovi, govori, radio, TV, tisak, svi su prekriveni starežom njezinih laži... Ipak, kada je ta ista ideologija napadnuta sa strane (ili izvana), sovjeti su je spremni braniti.⁴⁹

Gospodarska i socijalna politika totalitarnih sustava

U djelu »Road to Serfdom«, Friedrich von Hayek⁵⁰ zastupa mišljenje da je centralizirano i kruto *planiranje* glavno načelo u gospodarstvu totalitarnih režima. Naime ova ideja vuče svoje korijenje iz liberalne tradicije, a s njom se osobito pozabavio E. Halevy. Prema Hayek–u svako planiranje u ekonomiji (ili svaka inicijativa planiranja u ekonomiji) nužno odgovara

47 Vidi o tome više u R. L. Heilbroner, *Libertà e potere nel socialismo, Marxismo pro e contro*, introduzione di F. Voltaggio, Armando Editore, Roma 1982., str. 20., 32., 45.

48 Ipak to ne znači da srednji stalež ne zahtjeva poboljšanje svog položaja. Riječ je o dvojnosti, ili dvostrukom standardu djelovanja koji pomaže da se shvati pravi smisao autoritarnog planiranja. Ono ne predstavlja zamjenu tržišnom gospodarstvu: ova ostaje i na službeni implicite način. No, omogućuje trajno sprječavanje istinskog napretka: sili ga da ostane u sjeni.

49 Vidi o tome više u C. Polin, *nav. dj.*, str. 82–85.

50 Friedrich A. von Hayek (rođen 1899.), politički filozof i ekonomist, pripada austrijskoj školi. Kritizira Hitlerov i Staljinov totalitarni sustav; pokušava ponovno formulirati učenje o slobodnom tržištu kao samoregulirajućem mehanizmu čija je socijalna korist veća od štete, i prilagoditi to modernoj potrošnji(...). Djela su mu *The Road to Serfdom* 1945., *The Constitution of Liberty*, 1961.

(jednaka je) uspostavljanju totalne vlasti. Jedno bez drugoga ne ide; postoji uzajamno uzročna veza. Drugim riječima, svako planiranje, ili kako autor to zove »pianismo« je *tiransko ili antidemokratsko*. No, ovdje valja istaknuti da se ne misli kako je svaki napor racionalizacije društvenih djelatnosti za osudu. Radi se više o činjenici da pianisti ne traže »razumniji okvir unutar kojega bi se pojedinci prepustili njihovim djelovanjima, sukladno njihovim osobnim željama i planovima«, već »potiču centralizirano upravljanje svih ekonomskih djelatnosti sukladno jednom jedinom planu, koji točno određuje način na koji resursi društva moraju biti upravljani (raspodjeljivani) da se postigne točno određeni cilj«. ⁵¹

Međutim, učvrstiti (napraviti) gospodarski plan znači izabrati između različitih i često suprotstavljenih interesa, između različitih potreba i ljudi. To je nemoguće učiniti u demokratskoj skupštini i zato je svaka planerska odluka nužno samovolja u odnosu prema određenom sloju ili skupini u društvu.

Dalje, planeri koji totalitarnom gospodarskom sustavu odlučuju ne posjeduju samo tiransku, nego i *potpunu (totalnu) vlast*. To znači, gospodarsku kontrolu ne samo nad jednim izdvojenim područjem ljudskog života (onim gospodarskim), nego kontrolu nad sredstvima koja mogu služiti svim mogućim ciljevima. Tko god ima isključivu kontrolu tih sredstava, odlučuje o rezultatima koje treba postići, određuje hijerarhiju, vrijednosti, jednom riječju on je onaj koji će odrediti koja su vjerovanja i ambicije dopuštene. Tako gospodarski pijanizam uključuje i omogućuje upravljanje gotovo cjelokupnim životnim djelovanjem. Zato su pijanizam i totalitarizam sinonimi. Totalitarna politika u gospodarstvu, stoga, znači: potpuno nijekanje autonomije gospodarske sfere i njezinih zakona, politički intervencionizam i pijanistička politizacija gospodarstva, deprivatizacija i depluralizacija proizvodnih instrumenata, omasovljenje gospodarskih ponašanja i njihova nekorisnost, antiindividualistički položaj i finalizacija inicijativa pojedinaca (osoba ili skupina), otklanjanje bilo kojeg oblika ugovaranja između radnika i centra gospodarske vlasti, discipliniranje poduzeća i raspodjela ručnog rada. ⁵²

Zanimljiva je usporedba talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma sa stajališta gospodarskih i socijalnih organizacija. Naime, čini se da su uz zajedničke oznake postojale i značajne razlike. Tako, primjerice, sukladno idejama blizim talijanskom sindikalizmu, fašizam je oblik tzv. »korporativne države«. ⁵³ Ideja o korporativnoj državi prethodila je puno

51 Usp. Polin, *nav. dj.*, str. 28.

52 Usp. Albert Lauterbach, *Libertà e pianificazione*, Cappelli, Bologna 1957., str. 54–56.

53 Korporativna država: naziv za državu koja je utemeljena na postojanju korporacija u privredi, dakle prema teoriji korporativizma. Korporativizam: skup političkih teorema/poučaka po kojima društvo i državu treba preurediti na bazi postojanja korporacija kao temeljnih ustanova. Korporativna država, odbacuje parlamentarizam i zamjenjuje ga korporativnim zakonodavnim tijelom. Korporacija: oblik pravne osobe u kojemu se

prije fašizmu: radnici i vlasnici surađuju s namjerom da povećaju proizvodnju, umjesto štrajka dogovaraju se o plaćama.⁵⁴ U sustavu njemačkog nacionalsocijalizma samo u početku govori se o korporativizmu da bi vrlo brzo nestao zajedno s drugim socijalističkim sastavnicama. Dalje, dok je talijanski fašistički sustav bio (do određene mjere) samoregulirajući u udruženjima u kojima su poslodavci i zaposleni jednako predstavljeni, u njemačkom sustavu živi potpuna regulacija od vladine industrije. Ipak, istini za volju, bila je vrlo mala ili nikakva razlika između prakse dvaju režima: konačna kontrola bila je povjerena osobama imenovanim od vlasti (vođa ili partijâ) i takve osobe redovito su bliže upravi nego radnicima. U obje zemlje također je opća težnja povećati velike industrijske cjeline i na taj način potpuno uklapati male neovisne proizvođače u kartele. Zanimljivo je ovdje navesti činjenicu pune zaposlenosti radnika što je i te kako utjecalo na njihovo pozitivno raspoloženje prema režimu.

Ako usporedimo njemački nacionalsocijalizam i sovjetski komunizam, također se mogu uočiti neke razlike. Uz zajedničke oznake totalitarnog gospodarstva obaju režima (birokratizacija, centralni sustav planiranja, trajno ratno gospodarstvo i dr.), sovjetski totalitarni sustav daje apsolutno prvenstvo političkoj akciji i potpuno podvrgavanje gospodarstva politici.⁵⁵

Dakle, sa stajališta gospodarske i socijalne dimenzije i strukture društva totalitarni sustavi su prihvatili organiziranje i vođenje svake faze gospodarskog života i svih čimbenika socijalnog života sve do potpunog isključivanja privatnog ili svojevoljnog biranja.

Što takav tip organizacije stvarno znači? U prvom redu to uzrokuje gašenje ili uništenje velikog broja organizacija i udruženja (misli se na one koje su unutar građanskog društva!) koja su dugo živjela i koja su opskrbljivala promicatelje gospodarskog i socijalnog života. Radnički sindikati, industrijska, obrtnička i trgovačka udruženja, socijalne organizacije koje su opstojale na dobrovoljnoj osnovi i samoupravlјale, također su bile

više pravnih subjekata udružuje da bi zajedničkom aktivnošću postigli određene skupne ciljeve. (Corporate — ujedinen, udružen, skupan, pravna osoba). (Usp. M. Bosanac i drugi, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb 1977., str. 306., 307.).

54 Više o tome u G. H. Sabine, T. L. Thorson, *A History of Political Theory*, Fourth Edition, Dryden Press, Hinsdale Illinois 1973., str. 839.

55 Vidi o tome više u D. Fisichella, *nav. dj.*, str. 177. Uspoređujući sovjetski komunizam i njemački nacionalsocijalizam, već spomenuti Franz Neumann kaže: »Sovjetski Savez predstavlja granični slučaj na kojem postaje jasno da se politička moć nije etablirala samo kao nadređena instanca, nego je postala i izvorom sve privredne moći. Na drugoj je strani poseban primjer nacionalsocijalističke Njemačke. NSDAP je na vlast doduše došla uz financijsku i političku pomoć vodećih industrijalaca; oni su se nedvojbeno nadali da će partiju moći iskoristiti za svoje vlastite interese. Nakon osvajanja vlasti partija se oslobodila kontrole privrede i postala autonomnom političkom silom. Partija je zatim išla još i dalje i težila otvaranju vlastite privredne pozicije moći. Sasvim jednoznačno se, dakle, nova politička vlast pozabavila stvaranjem samostalne privredne baze...«. (Usp. F. Neumann, *nav. dj.*, 80–81.)

zabranjene. Jedini mogući način daljeg opstojanja i djelovanja već postojećih organizacija i socijalnih udruženja bio je njihov preobražaj po mjerilima trenutno nastajućeg totalitarnog sustava: članstvo postaje zbiljski (stvarno) prinudno, službenici bivaju izabirani ne prema sposobnostima, nego prema »pravilima vodstva ili vođe«, a uloge se opet dodjeljuju prema planu odozgo. Tako se cjelokupni socijalni život pripadnika društva odvija u sjeni »vodstva« uz posvudašnju zamjenu osobnog autoriteta za onaj zajednički (personificiran u vođi). Samoupravljanje (ne socijalističko, nego više ono koje se temelji na osobnoj odgovornosti!) zamijenjeno je nametnutim *discipliniranjem*.⁵⁶

Ovdje susrećemo jednu, sa sociološkog stajališta, zanimljivu pojavu. Iako je totalitarno društvo bilo »organizirano« (disciplinirano) u najviše mogućem stupnju i za svaki shvatljivi cilj, pojedinac je ipak ostajao usamljen/izoliran više nego ikad prije. Postajao je nemoćan u rukaña organizacija kojima je imenom »pripadao«, a ustvari ništa nije mogao reći o njihovim ciljevima i upravljanju.

Totalitarni režimi su dakle pretvorili društvo u bezbroj monada — posebnih, izoliranih u cjelini koja je jedina imala »osobnost«. To i takovo atomiziranje i izoliranje pojedinaca označivalo je istodobno razaranje (ili barem slabljenje) društvenih jedinica utemeljenih biološki (obitelj), tradicijom (veće rodbinske zajednice), religijom, ili sudjelovanjem u radu i razonodi. Uništava se zapravo građansko društvo u korist društva koje je poistovječeno s državom.

Istodobno, atomiziranje društva znači nametanje velikih i neodređenih masovnih organizacija u kojima je pojedinac još više osamljen i s kojim se lakše manipulira.⁵⁷ Na to se nadovezuje i tzv. »vremensko usklađivanje« svih društvenih (masovnih) organizacija, i to ne samo radi lakše kontrole, nego i zato da bi ih država mogla bolje izrabljivati. Da bi kontrola bila djelotvornija, na vrhu se nužno stvara stupnjevana elita preko koje se vladajućima (vođi, partiji) omogućuje unutarnja kontrola masa i prikriivanje izvanjske manipulacije. Ljudi kao cjelina doslovno su postali »mase« i dosljedno tome idealni materijal za propagandu i promicanje određenih ciljeva.

Napokon u svezi s društvenim organizacijama u totalitarnom sustavu treba istaknuti i to da razlikujuća oznaka totalitarizma nije bila organizacija kao takova, jer je svako društvo, svaki sustav zamršeno organiziran, nego samo *priroda* organizacije, tj. činjenica da je bila određena za promicatelja *discipliniranja*, koje se ovdje shvaća kao proces povećavanja stvarne vlasti u službi režima.⁵⁸

56 O pojmu »discipliniranje« u političkom i ekonomskom sustavu vidi u Harold D. Lasswell, Abraham Kaplan, *Potere e società*, ETAS Libri, Milano 1969., str. 237–240.

57 *Isto*, str. 207., 208.

58 Usp. H. Lasswell, A. Kaplan, *nav. dj.*, str. 238.

S tog stajališta može se govoriti o društvenim, političkim i gospodarskim promjenama u totalitarnim režimima samo *unutar* granica istoga.⁵⁹ Radi se više o kretanjima unutar i između pojedinih klasa i slojeva društva gdje se redovito uočavaju tri situacije.⁶⁰ Prva je kada obespravljene mase (buntovne klase) traže priznavanje svojih interesa, koje oni što drže političku vlast ne žele dati; dolazi do bunta i »gibanja«, ali koje ostaje unutar samog režima: vlast se utječe sili, ali i popuštanju. U drugoj situaciji riječ je o pokušaju neke klase ili skupine kojoj prijeti propast da sačuva svoju vlast i status. To znači da totalitarna diktatura proizilazi iz čuvanja postojećeg stanja. I treća situacija je pokušaj, na propast određenih klasa ili skupina, da temeljito promjene socijalno–gospodarski položaj: da ga preokrenu i uspostave politički sustav (totalitarizam) koji će im vratiti njihovu negdašnju moć.⁶¹

Tako se ove »situacije pretvaraju u »socijalne funkcije« samog totalitarnog sustava koji ih upotrebljava u vlastitu korist.

Dalje, ako promatramo totalitarne sustave u djelovanju, primjećujemo da svaki od njih stvara »novi poredak« koji omogućuje suživot i to preko prisile nad svima, ali i sa sudjelovanjem svih. Istodobno ti režimi iznose na vidjelo ciljeve društva koji su mu neprijateljski. Npr. totalitarne zemlje hoće biti industrijske sile, a istodobno nude manjak sredstava za život.⁶²

Pojava totalitarizma u demokratskim društvima

Sve dosad rečeno o totalitarizmu promatra ga kao postdemokratsku pojavu ili kao degenerativnu pojavu demokracije, ili kao jednu od mogućnosti ne voljnog razvoja suvremenih masovnih demokracija. Čini mi se ipak da je opravdano postaviti sebi i sljedeća pitanja: je li moguće da se oblikuje totalitaristički sustav *unutar* demokratskog društva? Ne nalazi li se totalitarizama također i u državama i vladama tradicionalno smatranim demo-

59 *Isto*, str. 208.

60 Usp. Franz Neumann, *nav. dj.*, str. 213–214.

61 »Socijalne funkcije« valja promatrati kao pokušaje uspostavljanja totalitarnih sustava, prije svega talijanskog fašizma, njemačkog nacionalsocijalizma i sovjetskog komunizma. No, današnja industrijska društva, ili bolje njihove oznake upućuju nas na trajnu prisutnost napasti totalitarizma. Naime, »moderni industrijalizam je politički (a i društveno) dvoznačan, budući da sadrži provodi i pojačava dvije potpuno oprečne težnje u modernom društvu: *težnju slobodi* i *težnju represiji*«. Sociolozi to određuju kao »moralno zaostajanje«, smatrajući da rastuće mogućnosti moderne tehnologije nadilaze napredak morala (tj. moralne savjesti ljudi). (Usp. *isto*, str. 214.). Tehnologiziranje društva može istodobno poticati/tražiti totalnu ovisnost industrijskog pučanstva o složenim i integralnim mehanizmima, i veliku izoliranost individua.

62 Čini se da komunističkom totalitarizmu pripada po naravi da bude hranjen s oduševljenjem samih žrtava: dok službeno propovijeda »napredak«, narod okiva siromaštvom.

kratskim? Ne nailazimo li na tragove totalitarnog vladanja kao međudemokratsku pojavu?

Umjesto kratkog, potvrdnog ili niječnog, odgovora zaustavimo se na određenim društvenim i političkim pojavama u suvremenom svijetu, koje nas potiču na razmišljanje i upozoravaju na mogući totalitaristički završetak.

1) Pretvaranje ili barem jaka sklonost pretvaranju kulturnih vrijednosti u promidžbu: zar nisu u modernom industrijaliziranom demokratskom društvu kulturalne vrijednosti pretvarane u robu, u sredstvo promicanja politike i ideologije napretka pod svaku cijenu? Radi se o jednoj vrsti totalitarizacije i kulture i vrijednosti društvenog života.⁶³

2) Čini se da su industrijska društva i demokratski režimi primjenjivi u dvije varijante: liberalnoj i totalitarnoj. (Tu pod industrijskim zapadnim društvom razumijevamo ono društvo gdje se masovno glasuje, visoka organizacija podjele rada i hod prema bezgraničnom poboljšavanju materijalnih uvjeta življenja).

Takvo, moderno, društvo sve se više usitnjava, sve više postaje zao-kruženi prostor sve sebičnijih pojedinaca koji, iako izolirani, sve više postaju ovisni jedni o drugima, a svi zajedno ovisni o središnjoj »vlasti« koja ih utjelovljuje. Dakle, i društvo, i pojedinac žive istodobno i izdvojenost i ovisnost.

3) Svi ovise o rastućoj razmjeni dobara i službi kojima pristupaju svjesno ili nesvjesno. Društveni rad postaje u svojoj složenosti jedna vrsta dugog lanca, a svaki rad u lancu je djelotvoran samo ako je svaka karika na svom mjestu. Tako pojedinac postaje dio *totaliteta* koji ga usmjeruje i oblikuje prema volji zakona materijalnog rasta mijenjajući tako njegov privatni i javni život. Ljudi ulaze u to društvo zbog strasti za materijalnim dobrima, tako da sebičnost i osamljenost pojedinca postaju glavne oznake modernog društva. A solidarnost, ako je ima, temeljena je na *koristi* vrhovnom »vođi« koji kontrolira sve pore života svojih podanika. To znači da materijalna međuovisnost ne učvršćuje društvenu povezanost. Čini se da je suprotno: osjećaj ovisnosti, lišavajući ih malo–pomalo svakog dostojanstva i ponosa, pooštrava u njima sebične reflekse i dovodi do trajnog rata/napetosti između monada vezanih za isti lanac.

4) Čini se da u tim društvima pojedinac teži da nema drugog izričitog i priznatog prava osim onoga da bude ono što njegova društvena uloga zahtijeva da bude: teži da bude shvaćen kao prijatna neovisnosti, i zato i superiornosti, u odnosu prema drugima.

5) Konačno, u današnjim demokratskim društvima čovjek želi da bude određen kao isključivo društveno biće: kao društveno u svakom svom di-

63 Usp. Ferenz Fehner, Agnes Heller, *Istočna ljevica, zapadna ljevica*, Svjetlost, Sarajevo 1989., str. 286–288.; D. Fischella, *nav. dj.*, str. 149–213.

jelu, kao integralno socijaliziran. On nema biti pravo »biti drugo« nego ono što je društvo, tj. ono što svi drugi hoće da budu. Društveno tijelo teži da iscrpi njegovo biće, da vodi sve njegove čine, da mu nameće svrhovitost. Sve ove oznake, čini se upućuju na zaključak da kvalifikacija *totalitaran* pristaje tim vrstama društva: jedno društvo je totalitarno kada teži da se smatra takvim.

6) Dodajmo tome zanimljivo razmišljanje Claude Polina, prema kojemu glavnog pokretača totalitarizma treba tražiti unutar pojedinca, a ne izvan njega: »Cjelokupna socijalizacija pojedinca odakle polazi totalitarizam, nije njegovo podlaganje društvenom i političkom auktoritetu, već nadasve njegova podložnost pogledima, sudovima i neprijateljstvu susjeda, njegovo podjarmljivanje tisućama, milijunima pogleda svih koji zavide, optužuju, prokazuju, osuđuju.«⁶⁴

»Totalitarna vlast je vlast/vladanje svih nad svima.« Prema tome, »totalitarizam se uspostavlja od dolje prema gore, a ne obratno«. Vlast u totalitarnom sustavu »dolazi odozdo, iako na vrhu postoji tiranija. To je zato što već prije postoji u bazi.«⁶⁵ Riječ je o ratu svih protiv svijeta. »Svi trče za vlašću pri čemu se nužno moraju voditi lukavošću, brzinom, upornošću i bezpoštednošću.«⁶⁶ Ukoliko je načelo mržnje i neprijateljstva više prisutno u pojedincu i današnjem društvu (demokratskom), utoliko je ono bliže totalitarizmu u pravom smislu riječi.

7) Danas čovjek svoju nadu stavlja u *imati* i prema tome se ponaša kao da ima pravo na sve ono što može postići svojom snagom (sjetimo se ovdje J. J. Rousseauova »dobrog divljaka« spomenutog na početku ovog priloga). Čini se da postoji povezanost između pojave i razvoja totalitarnih režima i pretvaranja legitimne brige za život u isključivu naklonost i trku za materijalnim dobrima. Današnje društvo sa svojom potrošačkom filozofijom pretvara pojedinca u *biće potrebâ* (materijalnih potrebâ isključivo) ili u »proizvod svojih materijalnih uvjeta življenja«, ili u posve »ekonomsku životinju«.⁶⁷

8) Je li naše društvo otporno na virus totalitarizma? Odgovor je *da*, ali tek kada uzmogne stvarati i štiti takvo građansko društvo koje će pojedincu omogućiti da bude otac, majka, športaš, vjernik, prijatelj, čitatelj(...), a ne samo gospodarski djelatnik; sve dok bude kadar promicati višedimenzionalnost građanskog društva. Svaka jednodimenzionalnost potonjega znači jačanje totalitarnih sastavnica u postojećem sustavu.⁶⁸

64 Usp. C. Polin, *nav. dj.*, str. 99.

65 *Isto*, str. 99/100.

66 Ovdje je riječ o totalitarizmu »kao trijumfu mržnje, a ne prijateljstva, trijumf mržnje u srcu svakoga, 'ona' mržnja koju ruski disidenti priznaju kao najdublji i najduži osjećaj koji se ugnijezdio u čovjeku otkada je kušao totalitarni pakao«. (*Isto*, str. 100).

67 *Isto*, str. 101.

68 Treba se čuvati »radikalizma« u procjenjivanju i kvalificiranju novonastalog demokratskog sustava u Republici Hrvatskoj. U svim danas poznatim demokratskim društvima mogu se naći i autoritarni elementi čija je uporaba određena trenutnom situacijom

9) Za naše društvo sve više postaje važno sudjelovanje odnosno nesudjelovanje u političkom životu zemlje (kao demokratskog odnosno totalitarnog mentaliteta). Nesmije se, naime, smetnuti s uma da smo nedavno izašli (barem teoretski) iz totalitarnog sustava (ili jedne vrste totalitarizma) koji nam je oblikovao, na sebi svojstveni način, svijest i mentalitet ponašanja u političkom, društvenom i gospodarskom životu. To ponašanje moglo bi se označiti kao svjesna odsutnost iz javnog života zemlje i društva ili politička i socijalna ravnodušnost praćena onim: »To se mene ne tiče«. Dakako da nije potrebno isticati da je to i bila namjera ondašnjeg režima: izoliranje pojedinca i njegovo istodobno svrstavanje u pasivnu masu.

Danas, na žalost, osjećamo posljedice takve pasivizacije: jedan dio pučanstva ne sudjeluje u javnom životu zemlje. Upravo to ne-sudjelovanje u javnom životu može biti jedan od oblika totalitarnog ponašanja ljudi. Ubijen je smisao za odgovornost (u totalitarnom socijalizmu samoupravljanja) koji je sada prijeko potreban i u izgradnji slobodnog, i odgovornog društva, i kao brana protiv novog oblika totalitarističkih liberalnih mistifikacija u političkom i društvenom životu.

Potrebno je, stoga, politizacija osobnosti kao iznimno važan čimbenik očuvanja demokracije koja se oslanja na proširenom i jakom zanimanju u raspodjeli i obnašanju vlasti. Nasuprot tome, nezainteresiranost za političke odnose i djelovanje je odreknuće od odgovornosti i za pojedinca i za zajednicu. Jednako tako kada su građani pasivni, kad nisu politizirani, proces vlasti težiti će da se premjesti u pravcu različitih totalitarističkih ponašanja: oblikovanje i jačanje oligarhije, povećanje »discipliniranja« društva, koncentracija vlasti uz sve slabiju oporbu itd.⁶⁹

Zaključak

Namjera ovoga i ovakvoga pisanja je upravo ta da potakne na veće i djelotvornije sudjelovanje svih građana hrvatskog društva u javnom političkom, gospodarskom i društvenom životu Hrvatske u demokratskim institucijama, uz savjesno obavljanje vlastitih dužnosti i poštivanje prava svakog pojedinca, ne zaboravljajući pritom da je »opće dobro« cijelog društva načelo i kriterij pojedinačnog djelovanja.

Na taj način izbjeći će se zamke i napasti modernih totalitarizama koji se nameću u različitim oblicima, a u »demokratskom« odijelu.

određenog društva. Ako je, primjerice, društvo i zemlja u opasnosti (rat, izvanredne situacije...), nužno je uteći se postupcima i načinima koji se u redovitoj situaciji ne primjenjuju, a koje nitko ne smatra nedemokratskim, nego, naprotiv, opravdanim i poželjnim.

69 Usp. Harold D. Lasswell, Abraham Kaplan, *nav. dj.*, str. 254.

TOTALITARIANISM: POLITICAL, SOCIAL AND ECONOMICAL MANIFESTATIONS

Josip Jelenić

Summary

Political social economical totalitarian systems are defined as such owing to the social organization founded on a compulsory state ideology, centralization of all key actions, and on disappearance of civil societies into a burocratic apparatus: in Italy Fascism, in Germany Nazism, and Soviet Communism. Although they slightly differ, they all possess common features: looking back to the past and to tradition, ideological dogmatism, subjection of economy to politics, mystification of leader/leadership, nationalization of society, and violence. The danger of totalitarian mentality is not only a thing of the past. On the contrary, it is indeed present today, even within democratic societies. Constant vigilance and concern is, therefore, indispensable in every aspect involving respect and promotion of personal values and the relevant social institutions. This will contribute to the welfare of the individual and of the community in general.